

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

Újabb tendenciák a *De administrando imperio* kutatásában

New trends in the research of the *De administrando imperio*. The study overviews research over the past three decades concerning the eminent Byzantine treatise entitled *De administrando imperio* (DAI) formerly attributed to Emperor Constantine VII (about 948–952). The study focuses besides the international tendencies on the interpretation of DAI, and on the Hungarian chapters (38–40), considering mainly the sources (possible 9th century Byzantine report, Khazar source, the report of Gabriel or Nicetas Scleros or the oral information from Bulcsú karchas and Termacsu). Basically, the researchers accept the historical value of DAI, while emphasizing the possibilities of errors and misspellings, and even conscious distortions. In spite of all, DAI remains the most important source for the political history of the Hungarians, as far as their leaders (Levedi, Álmos, Árpád), political organization (tribes and their names, the Kabars) and connections (Khazars, Pechenegs, Bulgarians) and events (Landtaking etc.) are concerned.

Keywords: Constantine Porphyrogennetos, *De administrando imperio* 38–40. chapters, Khazars, Pechenegs, Gabriel, Nicetas Scleros, Bulcsú karchas, Termacsu

Tanulmányom a magyar őstörténet legfontosabb bizánci forrása, a VII. (Bíborbanszületett) Kónstantinos Porphyrogennétos (944–959) korában, 948–952 között összeállított, általában neki tulajdonított, a *De administrando imperio* (A birodalom kormányzása; a továbbiakban: DAI) címen ismert munka kapcsán felmerült újabb hipotézisek bemutatásával foglalkozik. Vázlatos áttekintésben az utóbbi 2–3 évtized magyar őstörténet szempontjából releváns teóriáit tárgyalom. Aktualitást kölcsönözhet a tanulmánynak a témakör legkiválóbb ismerője, a DAI kritikai kiadását közreadó Moravcsik Gyula 1951 táján született terebélyes kéziratának megjelenése az Antik Tanulmányokban.¹ Az MTA Kézirattárában őrzött nagy tanulmány 70 év távlatából is tanulságos. Előzménye lehetett az R. J. H. Jenkinssal együtt készített, DAI-kommentárkötetnek.² Erre az akkor még kiadatlan Moravcsik-munkára utalhatott Farkas Zoltán úgy, mint „Moravcsik Gyula kéziratban maradt összegző dolgozata Bíborbanszületett Konstantinról”.³

A DAI „legrégebb és legjobb kézírata” – a Codex Parisinus Graecus 2009. saec. XI. fol. 3r–211v – a Bibliothèque Nationale de France-ban található. Jómagam a könyvtár repro-

¹ Moravcsik, 2021, 93–132. A közreadó, Krähling Edit szerint 1973-ban került be a kézirat az MTA könyvtárába, ahol 2010-ben bukkantak a tanulmányra, amelyet 2021-ben közöltek.

² Jenkins 1962.

³ Farkas 2014, 267.

dukción osztálya által rendelkezésemre bocsátott digitális verziót használtam kutatásaimban.⁴ Köztudomású, hogy 1611-ben Leidenben Joannes Meursius adta ki elsőként a művet. Magyar vonatkozású részleteit 1740-ben közölte latin fordításban Kéri Borgia Ferenc az *Epitome historiae Byzantinae* második kötetében. A Pauler Gyula és Szilágyi Sándor szerkesztette, *A magyar honfoglalás kútfeői* című 1900-ban megjelent kiadványban Marczali Henrik fordításában és kommentárjával láttak napvilágot a magyar vonatkozású részek. Végezetül Moravcsik Gyula három évtizedes kutatómunkája eredményeképpen az összes kézirat alapján előbb görög–angol nyelven (R. J. H. Jenkins fordításával) 1949-ben, majd görög–magyar nyelven jelent meg a mérvadó kritikai kiadás. A görög–angol bilingvis kiadás új redakciója 1967-ben látott napvilágot az USA-ban a *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* sorozat első darabjaként, majd 1993-ban változatlan formában megjelent. Megemlítenéd, hogy 1989-ben G. G. Litavrin és A. P. Novosel'cev is Moravcsik szövegközlése alapján készítette el a görög–orosz nyelvű kiadást. Hasonlóképpen e szövegkiadás alapján készült a DAI német fordítása K. Belke és P. Soustal jóvoltából. A DAI magyar vonatkozású részletei görög eredetiben és Moravcsik Gyula fordításában megjelentek az általa összeállított, és halála után, 1984-ben Kapitánffy István és Ritoók Zsigmond által sajtó alá rendezett *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* című kötetben. Hasonlóképpen a DAI magyar vonatkozású részletei Moravcsik fordításában szerepeltek Györffy György először 1958-ban, majd több kiadásban is megjelent forrásgyűjteményében és a Kristó Gyula által szerkesztett forrásgyűjteményben (1996) is.⁵

A DAI fontosságát jelzi a magyar történeti kutatásban az is, hogy 2003-ban megjelent mind az 1950. évi, Moravcsik Gyula által készített bilingvis (görög–magyar) kritikai kiadás változatlan, reprint szövege (Olajos Terézia kiváló előszavával), mind pedig a Moravcsik-féle 1950-es kiadás magyar szövege Moravcsik Gyula bevezetésével, csekély kihagyással.⁶

Olajos Terézia szerint a 948–952-ben összeállított DAI „a Bizánccal kapcsolatban álló szomszédos és távolabbi népekről (szervezetükről, lakóhelyeikről, életmódjukról, háborúikról, vezetőikről stb.) is készült enciklopédikus anyaggyűjtés Konstantin rendeletére és elképzelése szerint. A tudós császár deskriptív adatközlés helyett egy praktikus vezérfonalra kívánta felfűzni az összegyűjtött adatokat, értesüléseket.” Végül azonban egy kézikönyvféle született azzal a céllal, hogy a leendő utód, Rómanos trónörökös hogyan intézze a birodalom külügyeit, hogyan szervezze meg egyes külpolitikai lépéseit. A kézikönyv bizalmas használatra szolgált, nem kiadásra szánták, ezért csak egyetlen 11. századi kódexben maradt fenn, amelyet feltehetően az eredeti szerzői kéziratból készült 10. századi másolat alapján készítették.⁷

A DAI kutatásával kapcsolatban két alapvető irányzat mutatkozik. Az egyik tendencia sok szempontból vitatja a DAI magyar vonatkozású híradásainak hitelességét, főként el-lentmondásaira hívja fel a figyelmet, ugyanakkor épít is rá.⁸ A DAI-val szemben hiperkritikus Szabados György szerint „ez a didaktikus mű nem egy Igazság-monolit, hanem egy jól-rosszul egybeszerkesztett irat. ...Államkormányzati irányultsága révén statikus és nem

⁴ Cod. Parisinus Graecus 2009. saec. XI. fol. 3r–211v; vö. Tóth 2015, 12, 31. jegyzet.

⁵ A fenti kutatástörténeti áttekintést ld. Olajos T. bevezetőjét (DAI 2003a, XII–XVI). Csak a főbb kiadásokat sorolom fel.

⁶ DAI 2003a; DAI 2003b.

⁷ DAI 2003a, XII. (Olajos T. előszava).

⁸ Pl. Szabados 2011, 104–113.

dinamikus képet nyújt. Előnye, hogy az utókor tudatának (de)formálását nem tűzi ki céljául, hátránya, hogy a dinamikus folyamatokat statikus ábrává kimerevítve egymásba csúsztatja az időrétegeket. Erre a 38. fejezet kiáltó példa. A magyar állami fejlődés két fokozatát kétszeresen képtelen történettel (Álmos mellőzése, Levedi méltóság-áthárítása) kapcsolja össze. Ez a körülmény arra mutat, hogy a fejezetet több, egymástól független forrás táplálta. A »kagáni ajánlat« mint államszervezési modell »irodalmi« előképe a DAI 29. fejezete.⁹ Szabados radikális következtetése szerint a fejedelmválasztás kérdésében így Anonymus gestájának kell hitelt adnunk VII. Kónstantinossal szemben.¹⁰ A másik tendencia viszont nagyra értékeli forrásként a DAI-t, és ebből indul ki a magyar őstörténet rekonstrukciójánál.¹¹ Farkas Zoltán szerint „a DAI és a magyar fejezetek forrásértékét nem lehet elvitatni”.¹² Hangsúlyozza azt, hogy a hipotézisek nem a forrásra, hanem annak kritikai kiadására és Moravcsik fordítására épülnek. Rámutat arra, hogy a DAI legrégebbi és legjobb kézírata is – amelyet 2013-as előadásában vélhetően Ihor Ševčenko alapján a 12. századra tett, tanulmányából azonban kimaradt ez az állítás – számos másolási hibát tartalmaz, amelyet javítani szoktak. Két példát hoz fel (DAI 37/2–4.; 30/2–3.), amelyeket a szakirodalom eltérően értelmez. Farkas javasolja azt, hogy a korabeli bizánci helyesírást és központozást tanulmányozva kellene elvégezni egy alapos nyelvi-stilisztikai vizsgálatot, és egy új fordítást készíteni a DAI magyar fejezeteiből új kritikai apparátussal.¹³

A külföldi DAI-kutatás áttekintésére legutóbb Bollók Ádám vállalkozott. Tanulmányában hangsúlyozta, hogy „az egyes nemzeti történetírásokban ma is él a DAI szövegét feldaraboló, és az egyes részeket izoláltan elemző gyakorlat”.¹⁴ Bollók kiemeli, hogy a 9. század utolsó évtizedeitől a 10. század második feléig tartó makedón reneszánsz időszakában széles körű gyűjtő, kivonatoló, szerkesztői tevékenység folyt. A VI. Leó és VII. Kónstantinos korában született kompilációk „végül befejezetlenek maradtak, gyengén szerkesztettek vagy egyáltalán nem estek át az utolsó szerkesztési fázison, sokszor egyenetlen forrásanyagra támaszkodnak, feltűnő hiányosságok mutatkoznak bennük és számos hibás adatot tartalmaznak”. A császári udvar megrendelésére névtelen szerzők (ghost-writers) „dosszié-típusú” munkákat készítettek. Ezekre jellemző volt a „felhasználandó információk korábbi kész könyvekből és »levéltári« forrásokból történő összegyűjtése (kivonatolása, illetve kimásolása) majd összeállítása”.¹⁵ A DAI kapcsán elemzi Bollók a munka szerzőjével, szerkezetével kapcsolatos fontosabb új szakirodalmi megállapításokat. Utal arra, hogy például Ihor Ševčenko megkérdőjelezte Kónstantinos császár szerzőségét a mű bevezetése és néhány kisebb rész kivételével, és úgy vélte, hogy „szellemírók” állították össze a császári udvar számára.¹⁶ Howard-Johnston jelentősebbnek látta a császár szerepét, és a mű szerkezetének kialakításában hangsúlyozta közreműködését. Szerinte két szerkesztési szakasszal számolhatunk a DAI esetében, az első fázis 907 és 910 közötti időre tehető VI. Leó

⁹ Szabados 2011, 112–113.

¹⁰ Szabados 2011, 113.

¹¹ Vö. pl. Tóth 2015, 11–12, 75; vö. még Tóth 2010, 8–13.

¹² Farkas 2014, 268.

¹³ Farkas 2014, 269–270.

¹⁴ Bollók 2017, 1296; a hazai DAI-kutatás kritikájára legutóbb Farkas 2015, 134.

¹⁵ Bollók 2017, 1303–1312, 1315, 1317, 1320.

¹⁶ Ševčenko 2006, 248; vö. Bollók 2017, 1297–1298; vö. még Bollók – B. Szabó 2021, 275.

alatt, a második fázis pedig VII. Kónstantinos alatti időre, 952 előtt.¹⁷ Hasonlóképpen Claudia Sode is két szerkesztési fázissal számolt a DAI esetében.¹⁸ Bollók Ádám és B. Szabó János tanulmányukban hangsúlyozták, hogy az újabb bizantinológiai szakirodalom megállapításai kizárják a császár aktív személyes részvételét, továbbá félreértését vagy tévedéseit a magyar fejezetek esetében.¹⁹

A DAI-ra és korára vonatkozó rövid, általános szakirodalmi áttekintés után a magyar történetírás szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bíró, 38–40. (magyar) fejezetekkel kapcsolatos újabb megállapításokkal kell foglalkoznunk. Harmatta János már 1984-ben felvetette, hogy a DAI-ból is kiderül, hogy legalább három követség anyagát használták fel. Ezek sorában említi az Árpáddal és Kuszánnal 894 táján a Duna torkolatánál tárgyaló Nikétas Skléros követségét. Másodikként a honfoglalás után a magyaroknál megforduló Gabriel klerikus követjárásáról emlékezik meg, s végezetül „Termatzus és Bultzus” látogatását sorolja fel Bizáncban 948-ban.²⁰ Harmatta hozzátette, hogy „ezen kívül azonban más forrásokot is felhasznált az összeállító”.²¹ Jomagam szintén e három bizánci közvetítésű, magyar eredetű forrást tételeztem fel korábbi munkáimban.²² Máshol úgy fogalmaztam, hogy „a 38. fejezet a 10. század közepi magyar hagyományt is tükrözheti, de ugyanennyire feltételezhető a 9. század végére, 894 tájára (Nikétasz Szklérosz), és főleg a 10. század első évtizedére (Gábrriel klerikus) tehető bizánci követségek, Bölcs Leó korabeli hírnagy”.²³ E felfogás 9. század végi, 10. század eleji, illetve 10. század közepi magyar eredetű, a bizánci–magyar diplomáciai érintkezésekből származó forrásokkal számol. Ezek közül a DAI 8. caputja Gabriel klerikus jelentését tartalmazza,²⁴ a DAI 40. fejezete említi Termacsu és Bulcsú látogatását,²⁵ Nikétas Skléros követségéről pedig György barát folytatója/Symeón Logothetés számol be.²⁶ A DAI magyar történeteit illetően mindenképpen a bizánci források tekintendők dominánsnak (a 3 közül 2 a DAI-ban is megvan), és ezek magyar hírforrásokra mennek vissza. A hangsúly a 20. század eleje neves kutatójánál, J. B. Bury-nál még Gabriel klerikus 898 utáni jelentésén volt, aki szerint ez volt a forrása Kónstantinos feljegyzéseinek a magyarok és besenyők vándorlásairól.²⁷ Ez a 20. század közepére fokozatosan áttolódott Hóman Bálint, Deér József és Györffy György munkássága következtében Termacsu és Bulcsú 948. évi követségére, tehát a közvetlen magyar informátorok kerültek gyanúba. Kristó Gyula a DAI 38. fejezetének forrásairól szóló 2005-ben megjelent posztumusz tanulmányában már úgy értékelte a magyar nép eredetéről és a honfoglalás előtti történetéről szóló 38. caputot, hogy az utolsó mondatától eltekintve „kerek egész, tematikailag homogén, kizárólag a magyarok múltját kíséri nyomon a 9. század végéig, azaz a jelenre, a 950

¹⁷ Howard-Johnston 2000, 301–336; vö. még Bollók – B. Szabó 2021, 275.

¹⁸ Sode 1994, 149–260, főként 183–184, 187, 253; vö. Bollók – B. Szabó 2021, 275.

¹⁹ Bollók – B. Szabó 2021, 275.

²⁰ Harmatta 1984, 424–425.

²¹ Uo.

²² Tóth 1998, 10–12; Tóth 2010, 10–11.

²³ Tóth 2015, 78.

²⁴ DAI 1950, 8/23–33; Cod. Parisinus Graecus 2009. fol. 12r. vers. 12–fol. 12v. vers. 14; Tóth 2015, 77, 365–366.

²⁵ DAI 1950, 40/63–65; Cod. Parisinus Graecus 2009. fol. 115v. vers. 16–fol. 116v. vers. 2.

²⁶ Moravcsik 1984, 59; HKÍF 147–148.

²⁷ Bury 1906, 565.

körül évekre vonatkozó utalásoktól eltekintve sok évtizeddel a mű keletkezése előtti időket tárgyal”. Hozzátette, hogy „egészen a közelmúltig nagyjából közmegegyezés alakult ki a tekintetben, hogy e fejezet forrása szóbeli magyar információ, méghozzá a DAI írásához közeli időpontban Konstantinápolyban megfordult két magyar főember, Bulesú és Termacsu tájékoztatása”.²⁸ A „közmegegyezést” Kapitánffy István két tanulmánya (1997, 1999) borította fel. Kapitánffy bizantinológusként megkérdőjelezte azt a tézist, hogy 10. század közepi forrással kell számolnunk. Szerinte a magyarokra vonatkozó, honfoglalás előtti információk „9. századi, kortárs bizánci feljegyzések (követjelentések) bedolgozásának eredményei”, amelyek akkor fontosak voltak a bizánci birodalom számára, a későbbiekben aktualitásukat veszítették.²⁹ Az udvari irattárban fennmaradt feljegyzéseket a 10. század közepén „a császár vagy egy szerkesztő rendezte, felületesen »modernizálta« azzal, hogy a saját korára utaló megjegyzéseket szűrte bele”. Kapitánffy szerint a DAI 40. fejezetében szereplő törzsnevek is „e korai, 9. századi híradások közé tartoznak”. Hozzátette azt is, hogy a „9. századi iratok hatásának tulajdonítható, hogy a magyarokat az iratban következetesen a türk népnév jelöli”. Kapitánffy értékelése szerint az, hogy „a magyarok 9. századi történetére vonatkozó tudósítások egykori bizánci följegyzésekre mennek vissza”, még inkább növeli forrásértéküket.³⁰ A millicentenáriumi kutatásban először Bóna István figyelt fel Kapitánffy érdekes felvetéseire és elfogadta ezeket. Bóna szerint a hirtelen elhunyt Kapitánffy Istvánnak nem volt módja új téziseit bizonyítani, azonban ezek a jövőendő kutatásban „tüsként fognak maradni, sőt egyre mélyebbre fognak befűrödni”.³¹ Kapitánffy hipotézisét a későbbi kutatásban Farkas Zoltán is elfogadta.³² Megjegyezném azonban, hogy Kapitánffy feltevését a lehetséges 9. századi bizánci–magyar kapcsolatokról, a magyaroknál megforduló bizánci követekről és jelentéseikről adatokkal nem bizonyította. Így paradox módon Bóna „tüske-hasonlata” maradt fenn a kutatásban leginkább. Kristó Gyula tett kísérletet arra említett utolsó tanulmányában, hogy ezt a tüskét eltávolítsa. Őt érvet sorakoztatott fel Kapitánffy tézisével szemben. Ezek sorában szerepel filológiai érv: a „tudnivaló, hogy” (*isteon oti*) vagy „hogy” (*oti*) új információt, forrást bevezető frázis csak a fejezet elején és legvégén, utolsó mondatában (a besenyő föld folyóinak felsorolásánál) szerepel.³³ Így a „magyar fejezet magyar történeti elbeszélése már ezért is egyetlen informátorra utal”.³⁴ Kristó hangsúlyozza azt, hogy a 38. fejezet csakis „magyar közegben született meg”, és a „nomád uralmi viszonyok mély ismeretéről” tanúskodik. Szerinte a 38. caputban „a 9. századi magyar történelem főbb csomópontjaihoz való” igazodás figyelhető meg. A történet megalkotója „pontosan tisztában volt az események egymásra következő szigorú logikájával, ugyanakkor a belső átélő csalhatatlan biztonságával választotta ki a sorsfordító csomópontokat (Levedia megszerzése, a kazár kapcsolat, Etelköz elfoglalása, azaz a kagáni ajánlat, végül pedig Etelköz elvesztése)”.³⁵ Kristó Gyula szerint 10. századi magyar forrással kell számolnunk néhány kivétellel, például „a Khidmas és Khingilus fo-

²⁸ Kristó 2005, 3.

²⁹ Kapitánffy 1997, 38–43.

³⁰ Kapitánffy 1999, 283–285; vö. még Kapitánffy 2003, 139–144.

³¹ Bóna 2000, 15.

³² Farkas 2014, 268.

³³ Kristó 2005, 6; alapvetően Moravcsik Gyula megállapítására épít, vö. Moravcsik 1983³, 363.

³⁴ Kristó 2005, 6; vö. még Deér 1945, 11–12.

³⁵ Kristó 2005, 5–6.

lyók neve hajdani 9. századi, a magyarokhoz irányuló bizánci követjárásoknak a levéltári feljegyzésekben megőrzött emléke” lehet.³⁶ Végkövetkeztetése az, hogy a 38. fejezet „10. század közepi magyar informátorok által közvetített híryanagy gyűjtőmedencéjének” tekintendő.³⁷ Kristó Gyula koncepciója a Bizáncban megforduló, 10. század közepi magyar fejedelmi személyekre (Termacsu és Bulcsú) vezeti vissza a 38. fejezet honfoglalás előtti történetét; egyenes vonalú (lineáris), a legrégebbi eseménytől a honfoglalásig tartó értelmezést ad.³⁸ Ebben a vonatkozásban Deér József szemléletéhez tért vissza Kristó, azzal a különbséggel, hogy Deér tanulmányában Levedi korát nem a 9. századra tette, hanem attól időben jócskán elszakítva, korábbi időre (8. század) helyezte. Bollók a *De administrando imperio* keletkezésének kora kapcsán bevallottan a „Kapitánffy által elhelyezett, s Kristó által kihúzni szándékozott tüske mélyebbre tolására” tett kísérletet.³⁹ A 2010-es évek vége felé a DAI magyar fejezetei, főképpen az ominózus 38. fejezet kapcsán megújult a vita, vajon milyen forrásokra mennek vissza a bizánci értesülések, melyik korból (9. vagy 10. század) származnak, milyen mértékben számolhatunk a bizánci szerkesztő vagy szerkesztők munkájával, mennyiben tekinthetjük egységesnek és lineáris szerkezetűnek e fejezetet.

Bollók Ádám és B. Szabó János három tanulmányban is foglalkozott a DAI magyar fejezeteinek, főképpen a honfoglalás előtti történetet tárgyaló 38. fejezete forrásaival és értelmezésével. Első tanulmányukban azt a kérdéskört járták körül, hogy miképpen tűnt el a 38. caput kazár forrásának feltevése szinte teljesen a szakirodalomból.⁴⁰ A szakirodalomban elsőként Szabó Károly, majd többek között Marczali Henrik, Pauler Gyula, Moravcsik Gyula és Gyóni Mátvás utalt a magyar fejezetek, főként a 38. caput kapcsán a kazár információ lehetőségére. Utaltak a kazár–bizánci diplomáciai kapcsolatokra, illetőleg a bizánci udvarban szolgáló kazár zsoldosokra.⁴¹ Véleményem szerint a kazár testőrök aligha rendelkezhetek pontosabb információkkal a magyarokról.⁴² A kazár kútfő mellett Bulcsú és Termacsu 10. század közepi követsége és szóbeli információja, valamint a bizánci kútfők (Gabriel követ) is szerepeltek az 1945 előtti kutatásban a 38–40. fejezetek forrásaiként. A váltás Deér Józseffel következett be, aki elvetette az általa csak Marczali Henriknek tulajdonított „kozár tendencia” hipotézisét, és csak magyar kútfőket (Termacsu és Bulcsú) tételezett fel. Joggal vetették fel Bollók és B. Szabó a kazár forrás háttérbe szorulását a 20. század második felében. Utalnom kell ugyanakkor arra, hogy Kosztolnyik Zoltán megemlítette 2002-es munkájában, hogy a bizánci császár olyan eseményeket (fejedelmválasztás) örökített meg, amelyek kapcsolódtak a kazárokhoz, és kazár nézőpontot érvényesített (törzsek nevei és korábbi magyar szállások).⁴³

A bizánci közvetítésű, korabeli (9. századi) kazár kútfő hipotézisét Bollók János és B. Szabó János újították fel 2018-as tanulmányukban.⁴⁴ Később angol nyelvű konferencia-

³⁶ Kristó 2005, 7.

³⁷ Kristó 2005, 7–8.

³⁸ Kristó 1996, 32–40.

³⁹ Bollók 2017, 1293.

⁴⁰ Bollók – B. Szabó 2017, 347–377.

⁴¹ Bollók – B. Szabó 2017, a kazár információ feltevésére 350–358; háttérbe szorulására uo. 362–375.

⁴² Tóth 2020, 162–163.

⁴³ Kosztolnyik 2002, 25.

⁴⁴ B. Szabó – Bollók 2018, 479–542.

tanulmányukban foglalták össze kutatásaik eredményeit.⁴⁵ Elméletük szerint a bizánciak a kazároktól ismerték meg a szavartokról és türkökről a DAI-ban közölt elbeszélést. Annyiban rokon a felfogásuk Kapitánffyval, hogy ők is kortárs, 9. századi kútfőt tételeznek fel, csak éppen nem bizánci, hanem kazár forrást bizánci közvetítéssel. Érvelésük szerint a Levedi időszakára és Árpád fejedelemmé választására vonatkozó beszámoló „ugyanis szinte minden részletében a kazárokhoz kötődő viszonyítási pontokra épülve kerül bemutatásra”.⁴⁶ Utalnom kell arra, hogy Kristó Gyula a belső magyar forrás mellett szóló érvként említette a honfoglalás előtti magyar történelem fontos csomópontjai pontos ismeretéről szóló kronológiai sorrendet. Ugyanezek Bollók és B. Szabó érvelésében kazár forrásról tanúszkodó viszonyítási pontokként kerülnek elő. A szerzőpáros tartalmi érveket hoz fel. Nyolc pontban sorolják fel a caput kazár vonatkozású információit: Kazáriához közel való letelepedés, együttlakás a kazárokkal három esztendeig, együtt harcolás a kazárokkal minden háborújukban, Levedi a kazár kagántól kap feleséget, a kazárok által legyőzött kangarok (besenyők) támadnak a magyarokra, a kagán magához hívhatja Levedit, Levedi felkeresi a kagánt, Árpádot a kazárok szokása szerint (pajzsra emeléssel) iktatják be fejedelemnek.⁴⁷ A szerzőpáros szerint a DAI 38/3–53. alkotnak egységes történetet, a „magyarok leved(ia)i és atelkuzui történetét közelről, de a magyar viszony szempontjából figyelő kazár tudósító szemszögéből megfogalmazott elbeszélést”. Ezt a kazár történetet „az ennek alapján görög nyelven, a bizánci szerző fogalmi készletével írott feljegyzést azután a VI. Leó megrendelésére dolgozó szerkesztő(k) egészítette/ék ki az 55–71. sorokban olvasható adatokkal valamikor a 10. század első évtizedében”.⁴⁸ Összegzésük szerint a ránk maradt szöveget „egy, az eseményeket kazár szemszögéből figyelő és elmondó adatközlő, illetve egy vagy több, a bizánci udvar környezetében mozgó lejegyző, illetve szerkesztő(k) szemüvegén keresztül lehet értelmezni”.⁴⁹ A DAI 38. fejezete hihető rekonstrukciót tesz lehetővé a 9. század első felében, középső harmadában a Kazáriához közel letelepedő magyarokról, a Kazária területén való letelepedésről, a kazár kísérletről beintegrálásukról.⁵⁰ Felvetésük alapján nagymértékben hiteles, magyarokról szóló korabeli kazár kútfővel számolhatunk, amelyet a bizánci szerkesztő vagy szerkesztők VI. (Bölcs) Leó korában egészítettek ki és szerkesztettek egybe. A szerzőpáros Kristó Gyulához hasonló lineáris értelmezést ad a honfoglalás előtti magyar történetről, a legrégebbi (levediai) letelepedéstől egészen a honfoglalásig, hasonlóképpen egységes elbeszéléssel számolva. A különbség az közöttük, hogy Bollókék korabeli kazár forrást, míg Kristó 10. század közepi magyar kútfőt feltételez. A szerzőpáros koncepciójához mindössze 9. századi kazár–bizánci diplomáciai kapcsolatra utaló konkrét forrást kellene találni. Ezek sorában szerepel az ún. „Konstantin/Cirill-legenda”, amely szerint bizánci követség ment Kazáriába (861-ben), amely útközben elérte, hogy a Krim félszigeten egy görög várost ostromló kazárok felhagyjanak az ostrommal, sőt találkozott a közelben egy „ugri”-nak nevezett (magyar) csapattal is, amely elengedte a követséget. A szerzőpáros óvatosan számol azzal a lehetőséggel, hogy a Kazáriában 861 nyarán megforduló és egy kazár hitvita „bizánci résztvevőinek császári udvarban tett jelentése tartalmazta a

⁴⁵ Bollók – B. Szabó 2021, 271–282.

⁴⁶ B. Szabó – Bollók 2018, 483–484.

⁴⁷ B. Szabó – Bollók 2018, 484.

⁴⁸ B. Szabó – Bollók 2018, 486.

⁴⁹ B. Szabó – Bollók 2018, 541.

⁵⁰ B. Szabó – Bollók 2018, 541–542.

Krímbe Konstantin és társai által megismert magyarokkal kapcsolatos elbeszélést”.⁵¹ Úgy vélik azonban, hogy a bizánci–kazár diplomáciai kapcsolatok mindenképpen szorosabbak és rendszeresebbek lehettek 861 után is, így tehát nem ehhez az egyetlen alkalomhoz kötik a lehetséges kazár adatközlést.⁵² Bollókék tanulmányában ugyanakkor nem szerepel a DAI 42. fejezetében ismertetett történet egy korábbi kazár–bizánci érintkezésről. Eszerint Theophilos császárhoz (829–842) a kazár kagán és bég követeket küldött, hogy építsék meg számukra Sarkel várát. A basileus megbízottja, Petronas felépítette 838 táján a Don mellett Sarkelt (Fehérvárt). A kazár erőd felépítése mellett ekkor került sor a Krím félszigeti bizánci Chersón themává szervezésére is Petronas stratégosszá való kinevezésével.⁵³ Tény, hogy a DAI-ban ekkor nincs közvetlen utalás a magyarokra, de e két intézkedés közvetve utalhat jelenlétükre, és talán a kazár követség és maga Petronas is adhatott róluk információt.

Bollók János és B. Szabó János hipotézisét a 38. fejezet nagy részének kazár hírforrásokra való visszavezetésében lehetségesnek tartom a magyarokhoz kötődő domináns kazár információk miatt. A *caput* ugyanis a besenyőkkel való háborúskodás mellett kizárólag „a kazár–magyar vezetőréteg – elsősorban a kagán és Levedi – dinasztikus, politikai, katonai kapcsolatait” világítja meg, amelyekről „az érintett magyar vezérnemzetségek (Levedi, valamint Álmos és Árpád nemzetsége), továbbá a kazár vezetőréteg bírhattak közvetlen értesüléssel”.⁵⁴ A DAI első felében (első kazár történet) a kazár–magyar katonai együttműködésről (3 éves együttműködés) és Levedi előkelő, dinasztikus kazár házasságáról olvashatunk. A DAI második felében (második kazár történet) a 9. századi kazár–magyar diplomáciai érintkezésről, követségeseményekről értesülünk, amelyre három példát is tudunk: Levedit meghívja magához a kagán, Levedi tárgyalása a kagánnal (párbeszédes formában a „kagáni ajánlat”), a kazár követek Etelközben (fejedelmválasztás). A probléma mindössze az, hogy ezek a magyarokra vonatkozó, a kazár–magyar kapcsolatokat érintő információk mikor, hogyan és miért kerültek be a DAI-ba, azaz a bizánci közvetítés kérdése. A 9. századi kazár–bizánci diplomáciai kapcsolatokra vonatkozóan ugyanis roppant kevés információval rendelkezünk. Mindössze a Sarkel építésével kapcsolatos 42. fejezet híradása, ezenkívül pedig a Konstantin/Cirill-követségről beszámoló *Vita Constantini* említhető.

A DAI hiányzani látszó kazár történetét jórészt a magyar *caputok* (38–40.) alapján lehet rekonstruálni, ahogy jómagam is tettem egy tanulmányomban.⁵⁵ A rekonstruált kazár történet legrégebbi elemét Sarkel felépítése jelenti (42. *caput*) a 830-as években. Ezt követi a 38. fejezet magyar–kazár kapcsolatokra fókuszáló két, „párhuzamos” kazár története. A kazáriai csúcstalálkozó és az etelközi fejedelmválasztás története egyaránt származhat a kazár uralkodótól vagy a magyar fejedelmi család tradíciójából.⁵⁶ Kronológiai és logikai szempontból ide kapcsolható a kazár-kabarok három nemzetségének/törzsének (*genea*) kazáriai felkeléséről és magyarokhoz való csatlakozásáról szóló 39. *caput*, amely származhat kazár vagy kazár–kabar forrásból is.⁵⁷ Ezután következhet időrendben a 37. fejezet (besenyő fejezet) úz–kazár támadása a besenyők ellen, illetve a 38. fejezet kangar–kazár háborúsko-

⁵¹ B. Szabó – Bollók 2018, 490–492.

⁵² Uo. 492.

⁵³ Vö. Tóth 2020, 165; vö. még Ševčenko 2006, 261.

⁵⁴ Tóth 2020, 164.

⁵⁵ Tóth 2019, 15–23.

⁵⁶ Tóth 2019, 17–21, 22.

⁵⁷ Tóth 2019, 21–22.

dásának históriája.⁵⁸ Végezetül a 10. század első feléből származtatható a DAI 10–12. caputja, amelyek felsorolják Kazária potenciális ellenfeleit (úzok, alánok, fekete bolgárok), akikkel meg lehet támadatni a kazárokat.⁵⁹

Nemrégem tettem kísérletet a lehetséges források feltárására a 38. caput vonatkozásában (kitérve a 39. és 40. fejezetre) is. Az ominózus fejezet vonatkozásában hangsúlyoztam, hogy formai (a szöveg egyes frázisai) és tartalmi szempontok alapján lehet a caput forrásaira következtetni. Nézetem szerint – ebben követem C. Macartney és Henri Grégoire feltevéseit a caput két forrásra visszavezethető jellegéről⁶⁰ – a 38. fejezet nem egyenes vonalú, lineáris történet, hanem két párhuzamos, parallel történetet magában foglaló elbeszélés. Mindkettőben van egy honfoglalás, letelepedés (Levedia, Eteköz) történet, kazárokkal való kapcsolat és a besenyőktől elszenvedett vereség. Mozaikszerkesztésről beszélhetünk véleményem szerint. A 38. caput első felében (első kazár történet) egyaránt feltételezhetünk bizánci közvetítésű (Petronas feltehető jelentése; Konstantin/Cirill, Nikétas, Gabriel) kazár vagy kazár-kabar, vagy magyar (Termacsu és Bulcsú) forrást. A 38. fejezet második felében (második kazár történet) egyaránt számolhatunk magyar dinasztikus hagyománnyal (Termacsu révén) vagy pedig a kazár kagántól vagy a kabarok uralkodói rétegéből származó, bizánci közvetítésű (Konstantin/Cirill, Nikétas, Gabriel) kútfővel. A 38. caputban felmerülhet még a keletre szakadt szavárdok révén szavárd-magyar hírforrás, illetőleg kangarbesenyő forrás lehetősége is. A 39. (kabar) caput és a 40. fejezet első felében bizánci közvetítésű (Nikétas, Gabriel) kazár-kabar forrás a legvalószínűbb, míg a 40. fejezet második felében Termacsu és Bulcsú lehet az információk kútfője.⁶¹

Más tanulmányomban foglalkoztam a 38. fejezet kutatása kapcsán a caput időviszonyaival is, elsősorban a kazárokkal való hároméves (*treis*) együttélés frázisa kapcsán, amelyet a szakirodalom többnyire jóval nagyobb időintervallumként (200–300 év) értelmezett. Nézetem szerint a caputban levő relatív időmeghatározásokon túlmenően ténylegesen hároméves időszakot érthetünk a hároméves frázison (859 és 862 között vagy a 870-es években). A kónstantinosi történetet pedig a 9. század második felére tehetjük a benne szereplő események és történeti szereplők alapján.⁶²

Zimonyi István monográfiájában külön nagy fejezetet szentelt a DAI magyar caputjai elemzésének, a főbb problémák felvetésének.⁶³ Ebben foglalkozik a magyar adatok újabb szakirodalmi értelmezésével, a nyelvhasználat kapcsán a kutatásban felmerült filológiai kérdésekkel, a magyar fejezetek forrásaival, a történeti értelmezés kapcsán a 38. fejezet „idősíkjaival” és kronológiai kereteivel. Öt egymást követő idősíkkal számolt. Hangsúlyozta azt, hogy az események közül egyedül a honfoglalást lehet dátumhoz kötni, és van egy hároméves együttélés a kazárokkal. Zimonyi felfogása szerint két interpretációs lehetőség van, ha realista történetként értelmezzük, akkor két emberöltővel számolhatunk, és egy rövidebb vagy hosszabb variáns lehetséges (20–70 év); vagy mitikus elbeszélésként értelmezzük, akkor 150–230 éves időszak is szóba jöhet.⁶⁴ Zimonyi nagy jelentőséget tulajdonít

⁵⁸ Tóth 2019, 17, 20, 22.

⁵⁹ Tóth 2019, 16–17, 22.

⁶⁰ Macartney 1930, 98–103; Grégoire 1937, 632–633.

⁶¹ Tóth 2020, 155–169.

⁶² Tóth 2014, 3–12; Tóth 2015, 82–95.

⁶³ Zimonyi 2014, 105–162. Ez a monográfia egyben akadémiai doktori értekezésének könyvváltozata.

⁶⁴ Zimonyi 2014, 120–123.

a DAI 38. fejezetében leírt szavartoi aszphaloi–kangar háborúnak, amelyet keleti források alapján a 730-as évekre tesz, és Marván 737. évi kazáriai hadjáratával azonosít. Így a magyarok megjelenését 750 tájára teszi, és a DAI mitikus értelmezése mellett foglal állást.⁶⁵ Fontos megállapítása, hogy a keletre, Perzsia vidékére költözés kapcsán a DAI szerzője e kifejezésen Horaszánt érthette, vagy pedig egy általános Kelet fogalmat feltételezhetünk.⁶⁶

Utalnom kell arra is, hogy a honfoglalás előtti magyarság történetét tárgyaló DAI 38. fejezetének újabb értelmezései mellett a magyarokhoz csatlakozó kazár-kabarokkal foglalkozó 39. caput kapcsán is felmerültek viták. A kabarok nagyobb jelentősége, presztízse mellett tört lándzsát Juhász Péter és jómagam is, míg a hagyományosnak mondható és elfogadott segédnépi szerepe mellett foglalt állást Kordé Zoltán.⁶⁷

E szükségképpen rövid és zömmel az elmúlt 2-3 évtized újabb tendenciáira fókuszáló áttekintést azzal zárhatom, hogy mind a DAI egészére, mind pedig magyar fejezeteire (38–40.) igaz továbbra is az, hogy az értelmezésekre tág lehetőségeket kínál ez az adatgazdag, kompilációs munka.⁶⁸ Kristó Gyula mérvadó megállapítása szerint „a DAI soha nem lesz minden ellentmondástól mentesen, mindenki által egyformán értelmezhető szöveg”.⁶⁹

Bibliográfia

Források

- Cod. Parisinus Graecus 2009 = *Codex Parisinus Graecus 2009. saec. XI.* Bibliothèque Nationale de France, département de la Reproduction.
- DAI 1950 = Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása.* A görög szöveget magyarra fordította Moravcsik Gy. Budapest.
- DAI 2003a= Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása.* A görög szöveget fordította Moravcsik Gy. Olajos T. bevezető tanulmányával. Budapest.
- DAI 2003b = Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása.* Fordította Moravcsik Gy. Szeged.
- HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szerk. Kristó Gy. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged, 1995.
- Moravcsik 1984 = *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Összegyűjtötte, fordította és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gy. Kapitánffy I. és Ritoók Zs. közreműködésével. Budapest.

Szakirodalom

- Bóna 2000 = Bóna I.: *A magyarok és Európa a 9–10. században.* (História Könyvtár Monográfiák 12). Budapest.
- Bollók 2017 = Bollók Á.: *A De administrando imperio és keletkezésének kora. Századok* 151: 1291–1332.

⁶⁵ Zimonyi 2014, 123–146.

⁶⁶ Zimonyi 2014, 147–159.

⁶⁷ Juhász 2021, 53–68, Tóth 2015, 298–341; Kordé 2019, 42–50; Kordé 2021, 69–80.

⁶⁸ A legújabb, a korábbi, itt idézett tanulmányokat is magában foglaló alapos és kiváló elemzés Bollók – B. Szabó 2022; az eredmények összegzésére uo. 341–345.

⁶⁹ Kristó 2005, 8.

- Bollók – B. Szabó 2021 = Bollók, Á. – B. Szabó, J.: Árpád's people. Early medieval steppe society and national ancestors. 9th century Hungarian history as reflected in chapter 38 of the *De administrando imperio*. In: *Von den Hunnen zu den Türken – Reiterkrieger in Europa und Zentralasien. From the Huns to the Turks – Mounted Warriors in Europe and Central Asia. Internationale Konferenz (Mainz, 25–26. April 2018)*. Hrsg. F. Daim – H. Meller – W. Pohl. (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 23.) Halle, 271–282.
- Bollók – B. Szabó 2017 = Bollók Á. – B. Szabó J.: Hogyan tűnt el a *De administrando imperio* 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feltevés a magyar történetírásból? Historiográfiai esettanulmány. *Történelmi Szemle* 59: 347–377.
- Bollók – B. Szabó 2022 = Bollók Á. – B. Szabó J.: *A császár és Árpád népe. A korai magyar történelem legfontosabb 10. századi bizánci forrásáról*. Budapest.
- B. Szabó – Bollók 2018 = A „szavart-türk dosszié”. A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében. *Századok* 152: 479–542.
- Bury 1906 = Bury, J. B.: The treatise *De administrando imperio*. *Byzantinische Zeitschrift* 15: 517–577.
- Deér 1945–46 = Deér J.: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok* 79–80: 3–20.
- Farkas 2014 = Farkas Z.: A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár B.– Szentpétery J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. Budapest, 267–271.
- Farkas 2015 = Farkas Z.: A magyar őstörténet bizánci forrásai. *Annales. Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézet Évkönyve 2013/2014*. 1: 127–138.
- Grégoire 1937 = Grégoire, H.: Le nom et l'origine des Hongrois. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 91: 630–642.
- Harmatta 1984 = Harmatta J.: Lebédia és Atelkuzu. *Magyar Nyelv* 80: 419–431.
- Howard-Johnston 2000 = Howard-Johnston, J.: The *De Administrando Imperio*. A re-examination of the text and re-evaluation of its evidence about the Rus. In: *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. Ed. by M. Kazanski – C. Nercessian – C. Zuckermann. Paris, 301–336.
- Jenkins 1962 = Jenkins, R. J. H. (ed.): *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio*. Vol. 2. *Commentary*. London.
- Juhász 2021 = Juhász P.: Kavarak és magyarok. Presztizs és kétnyelvűség. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 146: 53–68.
- Kapitánffy 1997 = Kapitánffy I.: Biborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Szerk. Rokay P. Újvidék, 38–43.
- Kapitánffy 1999 = Kapitánffy I.: Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításainak forrásai. *Antik Tanulmányok* 43: 283–285.
- Kapitánffy 2003 = Kapitánffy I.: Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításainak forrásai. In: *Uő: Hungaro-Byzantina. Bizánc és a görögség középkori magyar forrásokban*. Budapest, 139–144.
- Kordé 2019 = Kordé Z.: Vezetők vagy alárendeltek? Néhány gondolat a kabar–magyar kapcsolatokról. In: „...*ugy írhasak mint volt*”. *Ünnepi tanulmányok a 65 esztendőös Tóth Sándor László tiszteletére*. (Fontes et libri 2.) Szerk. Bagi Z. P. Szeged, 42–50.

- Kordé 2021 = Kordé Z.: A csatlakozottak presztizse. Néhány gondolat a kabar–magyar kapcsolatokról Juhász Péter tanulmánya kapcsán. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 146: 69–80.
- Kosztolnyik 2002 = Kosztolnyik, J. Z.: *Hungary under the early Arpads, 890s to 1063*. New York.
- Kristó 1996 = Kristó, Gy.: *Hungarian History in the Ninth Century*. Transl. by Novák, Gy. Szeged.
- Kristó 2005 = Kristó Gy.: A DAI 38. fejezetének forrásáról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 122: 3–9.
- Macartney 1930 = Macartney, C. A.: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge.
- Moravcsik 1983³ = Moravcsik, Gy.: *Byzantinoturcica I–II. Die byzantinische Quellen der Geschichte der Türkvölker*. Berlin.
- Moravcsik 2021 = Moravcsik Gy.: Bíborbanszületett Konstantín mint magyar történeti forrás. Közreadja Krähling Edit. *Antik Tanulmányok* 65: 93–132.
- Ševčenko 2006 = Ševčenko, I.: Bíborbanszületett Konstantin újraolvasása. In: *A bizánci diplomácia*. Szerk. Shepard, J. – Franklin, S. Ford. Bódogh-László P. Szerk. Baán I. (Varia Byzantina – Bizánc világa 11.) Budapest, 225–269.
- Sode 1994 = Sode, C.: Untersuchungen zu *De administrando imperio* Kaiser Konstantins VII. Porphyrogenetos. In: *Varia V*. (Ποικίλα Βυζαντινά 13.) Bonn, 149–260.
- Szabados 2011 = Szabados Gy.: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.) Szeged.
- Tóth 1998 = Tóth S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14.) Szeged.
- Tóth 2010 = Tóth S. L.: *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században*. Szeged.
- Tóth 2014 = Tóth S. L.: A *De administrando imperio* 38. fejezete időviszonyai és a magyar őstörténet. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 137: 3–18.
- Tóth 2015 = Tóth S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században*. Szeged.
- Tóth 2019 = Tóth S. L.: A *De administrando imperio* kazár történetei. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 144: 15–23.
- Tóth 2020 = Tóth S. L.: A *De administrando imperio* 38. fejezetének forrásai. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 145: 155–169.
- Zimonyi 2014 = Zimonyi I.: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 28.) Budapest.